

Nábělková, Mira

**Šaldovský, kollárovský, jánošíkovský (o jednom type
kulturně viazanej lexiky)**

In: *Slovakistika v české slavistice*. Pospíšil, Ivo (editor);
Zelenka, Miloš (editor). 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita,
1999, pp. 43-58

ISBN 80-210-2059-8

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/133252>

Access Date: 07. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk
University provides access to digitized documents strictly for
personal use, unless otherwise specified.

Šaldovský, kollárovský, jánošíkovský (o jednom type kultúrnej viazanej lexiky)

MIRA NÁBELKOVÁ (Bratislava)

...otvorilo cestu komplexnému pôsobeniu Šaldovho diela na vývin slovenskej literatúry, pôsobeniu takému hlbokému, že by sa dalo dokonca hovoriť aj o prítomnosti šaldovského rozmeru v slovenskej literatúre vôbec a v slovenskej literárnej kritike celkom osobitne... S. Šmatlák

Motto z niekoľkých slov S. Šmatláka (vytrhnutých z kontextu) môže vari čiastočne poslúžiť ako usmerňovač pozornosti smerom k obsahu tohto (rámcovo „lexikologicko-lexikografického“) príspevku, v ktorom by som chcela poukázať na niektoré špecifiká prídavných mien ako *šaldovský, hviezdoslavovský, matuškovský, jeseninovský, rilkeovský, kafkovský, máchovský, masarykovský, dylanovský, benkovský*, pričom jedným z aspektov by mal byť aj špecifický priemet problematiky do roviny česko-slovenských vzťahov.

Prídavné mená tohto typu, t. j. prídavné mená odvodené od vlastných mien osôb, predstavujú vzhľadom na spôsob ich konkrétnej kultúrno-spoločenskej existencie sféru slov zaujímavú z hľadiska slovotvorných súvislostí, textového fungovania aj lexikografickej reflexie. Sú okrem iného zaujímavé už tým, že ide o časť slovnej zásoby dvojako spätú s oblasťou ľudskej kreativity — na jednej strane sú samy často plodom aktuálneho tvorivého, lingvokreatívneho prístupu tvorcu textu (v značnej miere možno adjektíva ako *štrpkovský, chagallovský, novomeskovský* považovať za neslovníkové, textové, autorské lexikálne jednotky), na druhej strane, povedzme v spojeniach ako *štrpkovský jazyk, chagallovské farby, novomeskovský poetický zámer*, formou konkrétneho odkazu na autora/tvorcu pomenovaného v adjektívnom základe slúžia na pomenovanie javov z oblasti tvorby, aktívneho prežívania a tvorivého osvojovania si sveta individuálnym človekom. Spojenia s takýmito prídavnými menami sú vlastne také vynáravé pamätníčky individuálneho videnia a individuálneho prínosu k videniu sveta, ale aj k bohatosti sveta. Na inom poschodí

už nie „len“ za záblesky kultúrnych väzieb či kultúrnej pamäti, ale za riadne monumenty v jazyku možno považovať rozličné lexikalizované, resp. terminologické spojenia ako *villonovská balada*, *petrarkovský sonet* či, z inej oblasti, povedzme *darwinovská teória*.

Zástož tvorivého individua pri spoluvytváraní (obrazu) sveta dokumentuje napr. spojenie *turgenevovská príroda* v slovách A. Matušku: *Turgenevovi povedala príroda veci ako pred ním nikomu, s ním len Jacobsonovi a po ňom iba Hamsunovi; okrem prírody objektívnej je ešte aj príroda turgenevovská*; ešte výraznejšie a s dôrazom práve na význam prídavného mena sledovaného typu pri jazykovom uchopení tohto zástoža sa ukazuje v úryvku z eseje M. Cvetajevovej o Majakovskom a Pasternakovi, kde sa o Pasternakovi okrem iného hovorí: *Pasternak zostane v podobe adjektíva: pasternakovský dážď, pasternakovský prílív, pasternakovská lieština, pasternakovské a tak ďalej a tak ďalej... my, ktorí sme spočiatku tvrdili, že taký (ako u Pasternaka) dážď nikdy neexistoval, končíme pri tvrdení, že nikdy neexistoval a existovať nemôže žiaden lejak okrem pasternakovského...*

V česko-slovenských súradniciach s pozadím úzkych spoločenských či kultúrnych kontaktov v priebehu desaťročí (z hľadiska „krátkodobejšej pamäti“) a storočí (v hlbinnjšom pohľade) môže byť z hľadiska prejavu, zachytenia vzájomných kultúrnych (interkultúrnych) väzieb zaujímavý jednak textový výskyt adjektív tohto typu z tematických zdrojov druhého spoločenstva, jednak — a vari ešte viac — lexikografické zachytenie konkrétnych prídavných mien ako lexikálnych prostriedkov so statusom (povedzme že) platného člena českej či slovenskej alebo aj českej aj slovenskej slovnej zásoby (paralelná existencia v danom prípade môže, ale nemusí znamenať prevzatie z druhého jazyka — v danej súvislosti možno rámcovo prijať skôr tézu, že pri paralelnom výskyte takýchto adjektív v obidvoch jazykoch ide o paralelné tvorenie analogickými slovotvornými prostriedkami; súbežnosť tvorenia a vývinu sémantických funkcií tohto typu prídavných mien v češtine a slovenčine uvádza napr. O. Martincová, 1987; na potrebu primerane zohľadňovať paralelnosť tvorenia slov v dynamike slovnej zásoby obidvoch jazykov upozorňuje K. Buzássyová, 1993).

Reálny výskyt prídavných mien motivovaných menom osobností českého kultúrno-spoločenského kontextu v slovenských textoch možno dokumentovať predovšetkým na ukážkach z literárnovednej či literárno-historickej literatúry (pravdaže, oblasť ich využitia sa týmito sférami nevyčerpáva) v spojeniach ako *alešovský šlabikár*, *heydukovsko-okornovské*

chápanie slovenskej problematiky, šaldovské interpretácie, šaldovské stopy, šaldovská kritika, hrabalovská dvojznačnosť, máchovský zborník, smetanovská monografia, peroutkovská solidarita, melantrichovská žurnalistika, nezvalovská modernosť, nezvalovské klaunérie, březinovská báseň, čapkovský optimizmus, čapkovskí „pátečníci“, mathauserské „dvojsvětí“ a pod.

Prejav prepojenia na český kultúrny kontext, „asociačného napojenia“ na výtvarný svet Mikoláša Aleša v spojení *alešovský Šlabikár* (v textovej konkurencii so spojením *Alešov Šlabikár*) ako na niečo dôverne známe a blízke možno napr. vyňať z esejistického textu Š. Žáryho orientovaného na úplne inú problematiku (Plávku Andreja roky lyrické a sekretárske, *Rande s básnikmi*, 1988): *Akt kupovať víno priamo na mieste výroby — spojený s okoštovkou jeho rozmanitých druhov — nemal obdoby. A predsa hádam áno. Mal, ibaže iného, lyrickejšieho ladenia: v žánrových obrázkoch Alešovho Šlabikára, rozkošných kresbách, ktoré sa ani po rokoch nerozpíjajú v duši. (...) (Plávka) obdivuhodne ovládal nožik aj v kmeťovskom veku — keď sa čím ďalej, tým väčšmi začal podobáť na starého baču z alešovského Šlabikára — vediac ním zaútočiť ani okuliarnik. Prídavné mená tohto typu sa vynárajú z hľadiska ich vzťahu k tematickej výstavbe textu v rozličných kontextoch — prirodzene sa v rozličných vzťahových aj kvalifikačných konkretizáciách vyskytujú v textoch venovaných práve postave, od mena ktorej sú odvodené (tak napr. adjektívum *čapkovský* v práci A. Matušku *Človek proti skaze. Pokus o Karla Čapka* či *nezvalovský* v knihe *Stovežatý básnik* Š. Žáryho), inak fungujú v textoch vo voľnejších tematických súvislostiach:*

Záver je skeptický, bez zvyčajného čapkovského optimizmu (Matuška). — Po táboráku sme si ešte hodinku posedeli na postelných peľastiach, debatujúc o Tagorem, Gándhim, indickej filozofii, čapkovskom pragmatizme a zvlažujúc si hrdlá moštenickým medokýšom (Žáry). — V hlavnom študijnom predmete — filozofii darilo sa mi napodiv dokonca oveľa lepšie, čo je zásluha profesora J. B. Kozáka, ktorý bol jedným z čapkovských „pátečníků“, t. j. tých, čo sa každý piatok vo vile Karla Čapka schádzali na besedy (Matuška). — // Začal som si uvedomovať, že modernosť, teda nezvalovská modernosť, nie je iba v rozviazanom verši, vo voľne plynúcom toku, v nečakanom spojení slov, ale v magickej sile básne, v jej za horúca tvárnenej myšlienke, do filigránstva vykutej podobe (...) Mne osobne typ nezvalovského surrealizmu najlepšie vyhovoval (Žáry). — Konkrétnosť bolo slovo Mihalkovičovo. To, čo pomenúval Mihalkovič konkrétnosťou, označoval Stacho radšej ako zmyslosť. Ondrušovým slovom bolo slovo

pamät. *Ja som mal rád nezvalovské slová* — asociácia, metafora (Feldek). — *Nezvalovské klaunérie, slovné hry, ohňostroje fantázie* obdivuje, to je fakt (Drug). — *Rudolf Fabry vkročil do prešporských ulíc krokom „pražského chodca“*. Spokojne by sme mohli napísať aj *Pražského s veľkým P*, pretože náš básnik si vyčlenil Bratislavu ako jednu zo „staromestských“ štvrtí a naniesol na ňu *nezvalovský poetický amalgám* (Žáry).

Bez podrobnejšej analýzy, stále ešte „len“ ako dôkaz prítomnosti v slovenskom kultúrnom kontexte, možno na tomto mieste uviesť povedzme relatívne frekventovaný výskyt prídavného mena *šaldovský*, „naplňajúci“ tak vlastne obsah slov uvedených v motte tohto príspevku, ako aj ďalšie ukážky z rozličných kontextov:

Vskutku, „*šaldovský rozmer*“ slovenskej literárnej kultúry nebol už v tridsiatych rokoch nijakou chimérou, ale začínal byť reálne pôsobiacou inšpiráciou (Šmatlák). — *Nejedlý nachodí súvislosti a spoje medzi kľúčovými osobnosťami navzájom; spoločným menovateľom týchto spojov však nie sú preňho šaldovsky vnútorné príbuznosti tvarové, lež „vnitřní shoda s národem“, „vnitřní spříznění s národním kolektivem“* (Matuška). — *Nebolo by ťažké ukázať, ako sa Krčméry opiera o Šaldu aj vo veciach európskej literatúry, svedčí o tom napríklad jeho esej o Goethem z roku 1932, ktorá nesie v jednotlivostiach zreteľné šaldovské stopy* (Matuška). — *Extrapolujme Šaldovo extrapolujúce myslenie; nájdime dvoch protikladných básnikov a ich šaldovské interpretácie* (J. Števček). — *Predmetom ich nie vedeckej, radšej vedátorskej pozornosti — vedátorskej, lebo sa do nej mieša, lebo v nej prevláda neovládnuteľná zloba — naďalej nezmenene ostáva tzv. — ako ju volajú — „šaldovská kritika (...) Ach, áno, tzv. šaldovská kritika by mala dostať aj za to, čo neurobila, a za to, že urobila málo* (Matuška). — *Prišlo sa totiž na to, že Šaldova kritická „typickosť“ je príliš „šaldovská“, že sa jednoducho nevojde ani pod jedno z bežných označení kritických typov (typ dogmaticky sudcovský, esteticky vcit'ovací, vedecky syntetizujúci) a že preto treba preň vynájsť označenie nové (napríklad typ kritika ako tvorcu, autora, kritika „charizmatického“)* (Šmatlák). — *II Zato si pridal (Poničan) k menu básnický revolučný apendix ROB (...) Raz ho vykladal ako mužský rod bezručovského výrazu „roba“, inokedy ako revolučný imperatív, v ktorom je zápor i klad: „bor!“ (čítané odzadu) i „rob!“* (Žáry). — *Rozprávač (Hronský) dáva „viditeľne“ najavo svoju prítomnosť len zriedka. O to intenzívnejšia, akoro až vančurovská je jeho rozkoš z vedenia príbehu i bočných ramien príbehu* (Matuška). — *Rozhodne sa (Novomeský) dať do Almanachu břežinovskú báseň* (Drug). — *Laco odmieta peroutkovskú solidaritu, lebo jej ide len*

o taktiku demokratických orgánov, aby sa nedopúšťali zákrokov, ktorým sa dá predísť, najmä ak vyvolávajú nevôľu ľudu (Drug). — V deväťdesiatych rokoch patrilo heydukovsko-pokornovské chápanie slovenskej problematiky už hlbokej minulosti (Šmatlák). — Vracal sa k nemu toľko ráz, že to vydalo na samostatný zväzok máchovskej statí (Šmatlák). — Šalda — a to tiež nie je odhad od oka — hovorí (ide o prvý diel smetanovskej monografie) o Nejedlého „značném umění vypravovatelském“ (Matuška).

Špecifikám textového fungovania prídavných mien typu *šaldovský, matuškovský, kafkovský, brahmsovský, ecovský, kantovský, weberovský, popperovský* a pod., ich významovým konkretizáciám v textových používaníach aj otázke možnosti lexicalizácie špecifických významov a prechodu zo sféry textov do sféry lexikonu som sa podrobnejšie venovala na inom mieste (Nábělková, v tlači), tu sa pri ich všeobecnejšej charakteristike pristavím len stručne. Frekventovane ide o textové, „potenciálne“ a zaničujúce deriváty, ktoré plnia svoje jednorazové, resp. opakovane jednorazové funkcie v textoch rozličných typov. Prídavné mená od individuálnych vlastných mien umožňujú pripísať rozmanitým javom „sociálneho sveta“ vlastnosti vyplývajúce zo vzťahu k ich autorom, tvorcom, odhaľovateľom či typickým nositeľom. Slúžia tak na sprostredkovanie rozmanitých „duchovných väzieb“, často intertextuálnych súvislostí, zaradenie a charakteristiku ideí, predstáv, umeleckých diel, filozofických, politických a umeleckých smerov, ich zložiek či pojmového aparátu. Fungujú ako špecifické výrazové prostriedky komunikácie o javoch istého kultúrneho kontextu v jeho konkrétnych väzbách a prejavoch. Je to skupina adjektív zaraditeľných ku kultúrne viazanej slovnej zásobe, pričom môže ísť o viazanosť v rámci väčších spoločností (národné, nadnárodné [napr. nami sledovaný česko-slovenský či širší európsky kultúrny kontext], prípadne aj s presahmi za hranice kontinentu — antické dedičstvo, filozofické prúdy), ale aj v rámci menších špecifických kultúrnych, resp. odborných (filozofických, literárnych, hudobných, výtvarných, prírodovedných a pod.) skupín. Dôležité je to, že pri týchto prídavných menách možno so zreteľom na úspešnosť komunikácie kalkulovať s istou mierou „zasvätenosti“ nielen expedienta, ale aj recipienta textu, ktorá sa odráža, resp. musí odrážať v miere, hĺbke pochopenia komunikovaného obsahu — napr. iste rozdielne podľa hĺbky poznania rozumieme spojeniam ako *leibnizovský racionalizmus, brechtovské divadlo, brahmsovská hudobnosť, máchovská atmosféra, nezvalovská klaunéria, kafkovská situácia* a pod.

Špecificky sa takéto prídavné mená (a podobne aj súvzťažné príslovky) využívajú ako metajazykový prostriedok na zachytenie a signalizova-

nie vnútrotextových a/alebo intertextuálnych vzťahov (o intertextualite porov. napr. Hoffmannová, 1977, s. 34–39; o prostriedkoch metakomunikačného či metajazykového vyjadrenia napr. Nábělková 1991). Ako typické kontextovo viazané adjektívno-substantívne spojenia (porov. Buzásyová, 1996; Nábělková, 1993b, 1996) s „intertextuálnym nábojom“ možno hodnotiť napr. spojenia *kafkovský šíp*, *kafkovská figúra* v niekoľkých textovo dištančne rozložených vetách:

Mne napríklad takto utkvela veta Franza Kafku: „Nemínie deň, aby som nevystrelil šíp sám proti sebe“. (...) Kafkovský šíp, vystrelený proti sebe samému, sa skrátka stal mojou najobľúbenejšou básnickou figúrou, našli ste ho nielen v básňach alebo hrách pre dospelých, ale nechýbal ani v nijakej básni či rozprávke pre deti. (...) Keď som sa vtedy ocitol na koberci, mohol som sa, vďaka svojej všadeprítomnej kafkovskej figúre brániť poukazom, že báseň je vlastne o mne... (Feldek, 1997).–

Ako signál citátového resp. aluzívneho vyjadrenia sa využívajú konštrukcie typu *matuškovsky*, *čapkovsky povedané*, resp. konštrukcie s adjektívom a v úvodzovkách vyznačeným alebo špeciálne nevyznačeným „citovaným“ prvkom ako *ecovský „zámer autora“* a „zámer diela“, *mat-hauserovské „dvojsvetí“*, *krčméryovské „utrafiť“*:

Pravý úrad (A. Plávku) sa začínal vlastne až Tatránom a bol akýmsi (matuškovsky povedané) pašalíkom. Zväz spisovateľov počas dlhého Plávkovho úradovania vyrástol priam už (matuškovsky doplnené) v naozajstný sultanát (Žáry). — Sú dobyvatelskou výpravou — povedané šaldovsky — za vlastnou interpretáciou či definíciou každého z „veľkých“ (Šmatlák). — Kde však hľadať konkrétne myšlienkové korene tohto Šaldovho, vo svojej dobe ojedinelého, a preto aj občiansky nanajvyšš statočného či — znovu šaldovsky povedané — „charakterného“ názoru — v tomto prípade na slovenskú otázku? (Šmatlák). — Chcel som na nich „vrhnúť“ po kraskovsky — Krasko v Liste slečne L. G. — „za hrst lesku“ (Matuška). — Takto sa vytvára možnosť komunikácie s dvoma svetmi, to príslovečné mathauserovské „dvojsvetí“ (Maliti 1996). — Drobnosti viac vo výraze ako vo veci: do najpríznačnejšieho kritického výraziva krčméryovského patrí: „prizerať sa skutočnosti“; u Škultétyho sa spisovateľ poprizeral skutočnosti, životu, ľudu, postave; krčméryovské „utrafiť“ je asi škultétyovskej proveniencie (ako jeho „uhádnutí“ kalinčiakovskej) (Matuška).–

Intertextuálne alúzie avizuje napr. spojenie *proustovskyy sa spúšťať* (t. j. spúšťať sa tak, ako o tom hovoril/ako to opísal Proust) v kontexte týkajúcom sa našej schopnosti spomienky: *V každom z nás je predsa popri iných zariadeniach aj jedno také, ktoré nemáme v moci, ktoré naopak*

ovláda nás, ktorého mechanizmus sa proustovsky spúšťa sám, totiž sám ako sám, v každom prípade však na nejaký bezvýznamný, nepatrný podnet — stačí na to rožok namočený do čaju, šum dažďa, vôňa alebo nejaká podobná „malichernosť“) či v blízkej súvislosti spojenie goethovsky sa usilovať:

Nemali by sme detstvo a mladosť preceňovať, lenže čo ako sa o to pokúšame, čo ako sa goetheovsky usilujeme dať každému veku to, čo mu patrí, predsa sa len tieto obdobia v nás usatujú a zahniezďujú ako čosi svojho druhu nesúmerateľné (Matuška). — Pokiaľ ide o využitie adjektív tohto typu, nie každý používateľ jazyka ich využíva, resp. tvorí v rovnakej miere — ich kvantitu a typy významových konkretizácií možno do istej miery považovať za charakteristiky autorského idiolektu (ak by sme prijali predstavu, že ide prevažne o výrazové prostriedky esejistiky a literárno-vedných či filozofických diskurzov, príp. kultúrnej publicistiky, aj tu si treba uvedomiť, že niektorí „tvorcovia textu“ sú k nim náchylní viac, iní menej — v našom materiáli máme najviac prídavných mien z esejistických textov A. Matušku a Š. Žáryho). Hoci ide o špecifické a svojím spôsobom „nenahraditeľné“ výrazové prostriedky, možno sa predsa bez nich do istej miery v texte zaobiť — vďaka, pri uchopiteľnej komplementárnosti, aj relatívnej miere funkčného prekryvania s pádom substantíva, resp. s individuálnym vzťahovým adjektívom na -ov. (Približne) to, čo možno v istom kontexte povedať napr. spojením *matuškovský štýl*, môžeme povedať aj pomocou spojení *štýl (A.) Matušku*, *Matuškov štýl* (prípadne inou rozvinutejšou formuláciou), keďže každý z týchto výrazových prostriedkov, pravda, s rozdielnou distribúciou primárnych/dominantných funkcií, má schopnosť slúžiť na vyjadrenie rozličných vzťahových aj kvalifikačných súvislostí (porov. napr. Nábělková, 1993a).

Pri pohľade na textové využitie týchto adjektív, pričom jestvuje skutočne nepreberné množstvo materiálu, sa ukazuje, že nie vždy je celkom ľahko povedať, v akom z významov práve vystupujú, t. j., či autor textu takpovediac vložil do adjektíva čisto vzťahový význam alebo ho plánoval a chcel obaliť aj záťažou asociácií, t. j. obohatiť ním nesený zmysel, čo z nášho hľadiska posúva význam adjektíva do inej kategórie. Pri adjektívach tohto typu podobne ako pri iných desubstantívnych adjektívach (bližšie Nábělková, 1993a) možno postulovať istú „sémantickú trojčlenku“, t. j. schopnosť v rozličných kontextoch vystupovať v troch základných typoch významov — v niektorom z typových vzťahových významov, resp. v kontextovo a konsituácie viazanom vzťahovom význame, v kvalifikačnom význame charakteristickej vlastnosti a napokon v kvalifikačnom similačnom, metaforickom význame. Dominantným typom výz-

namu adjektív od osobných vlastných mien je význam charakteristickej vlastnosti, každopádne však v rozličných typoch textov vystupujú vo všetkých postulovaných typoch významov.

Vzťahové významy, v ktorých adjektíva tohto typu vystupujú, sú predovšetkým významy objektu: *kischovské sympóziu* (sympóziu o Kischovi), „*novomeskovské číslo časopisu, tolstojovské články, wagnerovski súčasníci, kafkovský prekladateľ, kafkovská konferencia, máchovské state, smetanovská monografia: Šalda — a to tiež nie je odhad od oka — hovorí (ide o prvý diel smetanovskej monografie) o Nejedlého „značném umění vypravovatelském“ (Matuška). — Vracal sa k nemu toľko ráz, že to vydalo na samostatný zväzok máchovských statí* (Šmatlák). — Pri významoch autorského subjektu a príslušnosti sa na vzťahový význam vlastnostného adjektíva na -ský v protiklade k individuálnemu vzťahovému adjektívu na -ov často od začiatku navrstvuje kvalifikačný významový prvok (porov. diagnostické otázky *čí* a *aký*, ako ich pre diferenciaciu vzťahových a kvalifikačných adjektív uvádza P. Piňha, 1991), napr. *čí: Ľutčevov model, Štrpkov jazyk, Šaldov prístup — aký: ľutčevovský model, štrpkovský jazyk, šaldovský prístup*; pravda, daná diferencia vzhľadom na „sekundárne“ funkcie týchto výrazových prostriedkov neplatí absolútne. (Okrajovo tu možno upozorniť na medzijazykové rozdiely napr. slovenčiny a češtiny a na druhej strane ruštiny, ktorá viac využíva adjektíva tohto typu v čisto vzťahových významoch, porov. napr. Puškinovu *Kapitanskuju dočku*, do slovenčiny prekladanú ako *Kapitánova dcéra*; pozri aj spracovanie adjektíva *leninský* s upozornením na túto skutočnosť v *Slovníku spisovného jazyka českého*.)

Význam charakteristickej vlastnosti je najtypickejšou významovou konkretizáciou sledovaných adjektív. Extrémny prípad využitia demonštrujúci takýto význam prídavného mena predstavujú „matuškovské“ spojenia ako *hronskovský Hronský* ('typický Hronský'), *najbenkovskejší Benka* (,najtypickejší Benka').

Inštruktívny príklad využitia individuálneho adjektíva vo vzťahovom význame a vlastnostného adjektíva vo význame charakteristickej vlastnosti v rovnakom spojení ponúkol článok A. Eliáša venovaný Ľutčevovi — kým v prvom spojení sa „to, o čo ide“, t. j. *Ľutčevov model sveta*, ešte len „vecne“ uvádza na scénu, druhé spojenie uvedené o niekoľko strán ďalej už aktivizuje/aktualizuje všetko dovtedy povedané a podáva daný 'model sveta' ako pre Ľutčeva typický, svojský:

V Ľutčevovom modeli sveta teda časopriestorová opozícia noc, vesmír — deň, zem nemá charakter absolútnej antinómie. (...) Toto fonetické

„zviditeľnenie“ futčevovského modelu sveta kulminuje v záverečnom štvorverší.

Pri využití adjektív (a podobne aj adverbí) v tomto typovom význame sa často stretávame s explikáciou/vynesením sémy typickosti:

*Brahms sa azda až priveľmi držal pevných klasicistických a barokových foriem, takže mu časom zabraňovali uvoľniť vlastný temperament. No pozorného poslucháča potešia výhonky sviežej, typicky brahmsovskej hudobnosti (Angeli * Krčméry-Vrteľová). — Domnievame sa, že v troch spomenutých básňach naplno zarezonoval známy, príznačný ondrušovský lyrizmus, prenikavá, „všednostná“, pritom však existenciálna reflexívnosť (Rédey). — Bez explikácie danej sémy to isté adjektívum napr. v kontexte *Pod útokom sa schováva dobromyseľné básnikovo proroctvo výstrahy, za vlčou agresivitou ostáva ondrušovská zraniteľnosť (Bokníková).*—*

Z kontextov s „česky motivovanými“ prídavnými menami význam charakteristickej vlastnosti reprezentujú napr. kontexty:

Záver je skeptický, bez zvyčajného čapkovského (t. j. pre Čapka typického, Čapkovi vlastného) optimizmu (Matuška). — Extrapolujme Šaldovo extrapolujúce myslenie; nájdime dvoch protikladných básnikov a ich šaldovské interpretácie (J. Števček). — Prišlo sa totiž na to, že Šaldova kritická „typickosť“ je príliš „šaldovská“, že sa jednoducho nevojde ani pod jedno z bežných označení kritických typov (typ dogmaticky sudcovský, esteticky vcitovací, vedecky syntetizujúci) a že preto treba preň vynájsť označenie nové (napríklad typ kritika ako tvorcu, autora, kritika „charizmatického“) (Šmatlák).—

Význam charakteristickej vlastnosti sa často, resp. zväčša aktivizuje v kontextoch, kde je osoba pomenovaná v adjektívnom základe v centre pozornosti a vzťah k nej ako k nositeľovi príznaku či príznakov sa neuvolňuje, len sa posúva do abstraktnejšej roviny charakteristickej kvalifikácie. Metaforické využitie predstavuje potom ďalší krok „osamostatňovania typického“ na princípe fiktívnosti. Metaforický similačný význam, identifikovateľný parafrázou ‚ako keby‘, ‚podobný ako u‘ je už odpútaný od nositeľa pomenovaného v základe, ide o niečo, čo už je len „akoby jeho“, ide o prenos, o podobnosť (porov. napr. Aruťunova, 1979, 1983; v danej súvislosti aj Nábělková, 1993a). Minimálny dvojslovný adjektívno-substantívny kontext nie je v stave zabezpečiť rozlíšenie typových významov, ktoré sa ukazuje len v rámci širších vecných súvislostí: napr. *kafkovská vízia* v súvislosti s F. Kafkom reprezentuje význam charakteristickej vlastnosti, v súvislosti so S. Mrožkom význam podobnosti, význam

podobnosti diagnostikujú aj kontexty pri spojeniach ako *kafkovské obrazy*, *hemingwayovská chlapskosť*, *kafkovská príhoda* a pod.:

*To už nie je recesia Mrožka-autora skvelých paródii na novinárske žánre, ale čierny humor človeka, ktorý transformuje skutočnosť do kafkovských vízií... (KŽ). — Jašík zaznamenal románom *Námestie svätej Alžbety* pozoruhodný tvorivý vzostup, ktorý svedčí o autorovom samostatnom zvládnutí rozličných prúdov modernej európskej prózy a zároveň o jeho vlastných stvárňovacích postupoch, nesúcich vo svojej podobe údesnosť kafkovských obrazov (obraz fašizmu ako hmyzu), hemingwayovskej chlapskosti (Igorova živelná láska) i lyrického vzrušenia (Tomčík). — Škoda je to narýchlo vyrozprávať, ale mne sa stala podobná kafkovská príhoda na vojne (Hudec). — Porov. napr. aj Richard Galliani v priebehu svojho vystúpenia dokázal, že jeho nástroj, ale hlavne on, nepozná hranice... Pohyboval sa od typicky francúzskej pouličnej melodiky až po vargovsko-zappovské šialenosti (Music revue). — (U Hronského) rozprávač dáva „viditeľne“ najavo svoju prítomnosť len zriedka. O to intenzívnejšia, skoro až vančurovská je jeho rozkoš z vedenia príbehu i bočných ramien príbehu (Matuška). — *Karvaš hrajúci sa so slovom, nepohrdajúci jeho prihrávkami, čo mu dovoľuje písať — napríklad — čapkovsky rozmarne a múdro o cti* (Matuška). — V súvislosti s kontextovými významami, s kontextovou aktualizáciou mnohorakých významov prídavných mien tohto typu možno pripomenúť isté ich špecifikum v tom, že kým pri iných adjektívach sa nové kvalifikačné a metaforické významy tvoria na základe iných už fixovaných významov, resp. na základe obsahových významových aj mimo-významových prvkov (porov. napr. Dolník 1982, 1990; Nikitin, 1979; Němec, 1987), pri propriách (ktoré sa často, resp. zväčša interpretujú ako nálepky, ako nepojmové, nevýznamové pomenovacie prostriedky) ako derivačnom základe je situácia iná. Vychádzajúc z koncepcie, ktorá vlastnému menu pripisuje istý súbor typických a známych individualizačných príznakov vyplývajúcich z tých vlastností nositeľa propria, ktoré pre dané kultúrne/jazykové spoločenstvo predstavujú osobitnú hodnotu (Dolník, 1991, 1995) možno vidieť cestu významových konkretizácií tohto typu depropriálnych prídavných mien na základe aktualizácií vedomostí a asociácií viazaných k vlastnému menu. Textové využitie, „nasýtenosť“ komparatívneho kvalifikačného adjektívneho významu od vlastného mena, rozsah využitých asociatívnych komponentov sú veľmi rozmanité a variatívne, v rozličných spojeniach môžu byť rozličné. Niekedy napr. aj pri literárnych tvorcoch možno popri väzbách na tvorbu stretnúť aj kontextové významy odkazujúce k ich zovňajšku a fyzickým vlastnostiam, porov*

napr. spojenia *jeseninovská rozryvnosť/jeseninovské nálady* — *jeseninovská štica, balzakovská encyklopedickosť* — *balzakovská postava*:

No predsa aj táto (Reiselo) poézia, neutkvievajúc v jeseninovskej rozravnosti za tým, čo mizne, naozaj nemáva oboma krídlami, nie je celá a celostná, lebo nie je rovnovážna (Matuška). — Akosi lepšie chápe teraz jeseninovské nálady: mohli sa zrodiť iba tu (Drug). — Pekný mládenecký, lež belosťou a vráskami už trochu „zmužnený“ profil, štica spadávajúca do čela (akoby adyovská či jeseninovská, lež nepestovaná) (Žáry o Novomeskom). — Diela Hermanna Hesseho nevyňikajú balzakovskou encyklopedickosťou, bohatstvom ľudských typov ani dejov (Mitana). — Tento muž balzakovské postavy s plavou tygří hlavou nastolil nové veľkolepé kráľovstvá (Nezval o Trnkovi).—

Z hľadiska textovej výstavby (a z iného zorného uhla z hľadiska recepcie) sú zaujímavé rozličné výstavbové postupy, ktoré kontextovo usmerňujú priestor interpretačných možností sledovaných spojení — patrí k nim najmä synonymizácia (či už s nedepropriálnymi, ale často aj depropriálnymi adjektívami), nesynonymické, amplifikačné „vymedzovanie priestoru“ či rozličné zložené adjektíva (o synonymizácii viac Nábělková, 1991; v tlači):

Vraciame sa k „vozvýchšenému“, škultétyovské-vajanskovskému chápaniu Hviezdoslava (Matuška). — A práve tak objavíme v tejto (Ondrušovej) zbierke aj rôzne podoby absurdna, obzvlášť ionescovskú absurditu (Ústa, Nevídaná žena, Zlomky), ale aj tú beckettovskú (Dymová clona, v ktorej mizneme, Za rohom) a azda aj miniaturizovane „príbehovú“ charmsovskú absurditu alebo výrazové postoje pripomínajúce gestá prednedávnom zosnulého, všestranne tvorivého autora Rolanda Topora (Rédey). — Ondruš sa suverénne vyrovnal s hroboňovsko-chlebnikovovskou tradíciou a podobnými tendenciami slovenskej poézie posledného obdobia, ktoré, žiaľ, neraz vyústili do významovej prázdnoty, do mlátenia prázdnej slamy (Zambor). — Ondrejovsko-alexovsko-bohúňovské rozprávačstvo mu (Novomeskému) bolo vzdialené (Žáry). — Tentoraz sa (Poničan) vrátil k pristrihnutému štúrovskému veršu, k bottovsko-chalupkovsko-kráľovskej nomenklatúre, pevným to zábezpekám slovenského veršovca do praprotomstva (Žáry).—

Textovému fungovaniu prídavných mien daného typu a jeho špecifikám by bolo (ale nie je) možné venovať veľa priestoru — ostáva však ešte odpovedať na v úvode nastolenú otázku ich (potenciálneho) slovníkového spracovania a špeciálne obrazu česko-slovenských vzťahov, resp. kontextu, v tomto spracovaní.

Doterajší text ako keby sčasti sugeroval, že pri adjektívach tohto typu ide o textové, „neslovníkové“ deriváty, ktoré plnia konkrétne aktuálne textové funkcie bez aspirácie na trvalejšie miesto v slovnej zásobe, a teda aj na slovníkové spracovanie. Nie je to celkom tak. Výkladové slovníky, predovšetkým viacväzkové, zachytávajú isté kvantum adjektív od individuálnych vlastných mien, pričom je zaujímavý ich výber, zastúpenie, ako aj spôsob spracovania (v príspevku vychádzame najmä z porovnania príkladov v *Slovníku slovenského jazyka* [ďalej SSSJ] a *Slovníku spisovného jazyka českého* [ďalej SSJČ]). Jednotlivé adjektívne deriváty majú objektívne rozdielny jazykový status. Na jednom póle stoja adjektíva od vlastných mien s viac či menej ustáleným lexikálnym významom (pričom často už samo substantívne „meno“ je apelativizované, lexikalizované, v SSSJ napr: *Herostrat*, *herostratovský* zried. i *herostratský*; *Herodes/herodes*, *herodesovský* zried. *herodeský*; *Herkules/herkules*, *herkulesovský* i *herkulovský*, *Goliáš/goliáš*, *goliášovský*, *goliášsky* a pod.), súčasťou lexikonu sú aj adjektíva vo frazeologických spojeniach (*jánusovská tvár*, *judášsky groš*) — ide najmä o adjektíva od mien rozličných mytologických a biblických postáv. Na druhom póle sú adjektíva, ktoré nemajú žiadne špecifické jazykové charakteristiky, nevystupujú v špecifických ustálených spojeniach (s prípustnou mierou relativizácie takéhoto hodnotenia) a do slovníka sa dostali pravdepodobne na základe frekvencie, výskytu v dokladovom materiáli (SSJ: *hviezdoslavovský*, *kollárovský*, *chalupkovský*, *shawovský*; SSJČ: *čapkovský*, *puškinský/puškinovský*, *goethovský*, *máchovský*, *gorkovský*). Niekde „pomedzi“ možno umiestniť adjektíva od vlastných mien, ktoré sa stali aj základom pomenovaní filozofických či špeciálnovedných prúdov a smerov a iných špecifických pomenovaní (*tolstojovský*, *tolstojizmus*; *byronovský*, *byronizmus*; *darwinovský*, *darwinizmus*, *darwinistický*; *berňolákovský*, *berňolákovčina*; a pod.), resp. adjektíva, ktorých výskyt v niektorom z adjektívno-substantívnych spojení má charakter ustálenosti alebo odborný (povedzme aj terminologický) charakter (*euklidovská geometria*, *rembrandtovský šerosvit*, *homérsky smiech*, *danteovský sonet*, *villonovská balada*).

Predpoklad, že výkladový slovník konkrétneho jazyka bude v tomto smere zachytávať adjektívne deriváty dokumentujúce isté kultúrne špecifikum daného jazykového spoločenstva, t. j., že sa v slovníku ocitnú „relevantné“ adjektíva od mien významných postáv a tvorcov daného spoločenstva, sa pri nazretí do spomínaných slovníkov potvrdzuje len sčasti. Pri spracúvaní, zaraďovaní adjektív od vlastných mien možno pri SSSJ (podobne aj pri SSJČ) konštatovať značnú „nesystematickosť“, ktorá

prítom nemá priamu oporu v nesystematickosti jazykovej reality v tomto smere — v SSJ sú zachytené adjektíva ako *chalupkovský, kollárovský, bernolákovský, štúrovský, hodžovsko-hattalovský, hviezdoslavovský*, nie však napr. *bottovský, sládkovičovský, tajovskovský, kukučínovský, kras-kovský* a pod., hoci sa s nimi v textoch rozličných typov možno stretnúť.

Podobne z hľadiska naznačených slovensko-českých súvislostí sa ukazuje, že takýchto slov pôvodom z druhého spoločenstva nie je príliš veľa. Predpoklad, že slovníky budú rovnako zachytávať niektoré adjektíva stretávané v textoch, čo by sa dalo interpretovať ako prejav spoločného kultúrno-historického kontextu a jeho jazykového obrazu sa potvrdil minimálne — napr. z „testovacích“ adjektív *kollárovský, šafárikovský*, odkazujúcich k osobnostiam patriacim k obidvom národným kultúram, adjektívum *kollárovský* zachytáva len SSJ, adjektívum *šafárikovský* sa nezachytáva vôbec. Obidva slovníky popri adjektívach, ktoré možno chápať ako súčasť „svetového kultúrneho“ dedičstva (napr. *danteovský/dantovský, herodesovský, herkulesovský/herkulovský, herderovský, shakespearovský, tizianovský* a i.), z užšie chápaného spoločného kultúrneho kontextu spracúvajú prídavné mená ako *cyrilský, cyrilometodský/cyrlometodovský, jánošíkovský, tereziánsky, josefínský/jozefínsky, metternichovský/č. zried. aj metternišský, bachovský, štúrovský, mendelovský, leninský, gottwaldovský*. Adjektívum *masarykovský* napr. zachytáva len SSJ, SSJČ ho vôbec nespracoval. Celková problematika výberu takýchto prídavných mien pre lexikografické spracovanie je, ako už bolo naznačené, zložitá, v našej doterajšej praxi svoje nesporne zohrával aj ideologický moment. Ten treba zrejme vidieť napr. aj v pozadí toho, prečo sa v žiadnom z českých a slovenských slovníkov, pokiaľ viem, nespracovalo napr. aj v kontextoch tohto príspevku už opakovane uvádzané prídavné meno *kafkovský*, hoci oproti iným spracovaným adjektívam možno pri ňom počítať s istým smerovaním k odpútavaniu od využitia vo vlastnej predmetnej oblasti a k lexikalizácii — čo predznamenáva opodstatnenosť jeho lexikografického zachytenia. O tom, že toto adjektívum nadobudlo status inej ako čisto textovej existencie, svedčí napokon jeho spracovanie v slovníkoch svetových jazykov — v podobe *kafkai#en, kafkaiano, kafkaian, kafkaesque* či *kafkasche* sa nachádza vo výkladových slovníkoch francúzštiny, taliančiny, angličtiny aj nemčiny, resp. v špeciálnych slovníkoch depropriálnej lexiky.

V slovníkoch možno z hľadiska sledovanej problematiky pozorovať istý rozptyl v zachytení šírky významových konkretizácií, za ktorým možno vidieť jednak rozdielne uplatnenie konkrétnych adjektív v jazykovej praxi, do istej miery však aj len jednoducho („neobjektívne“) nerovnaké

zastúpenie dokladového materiálu. Ako „najúplnejší“, viac menej typizovaný spôsob výkladu so zachytením vzťahových významových konkretizácií, komparatívneho významu aj významu charakteristickej vlastnosti (spravidla nerozčlenených do rozdielnych konkrétnych slovníkových významov) možno uviesť spracovanie adjektíva *máchovský* v SSJČ: *máchovský* — vlastní českému básnikovi K. H. Máchovi, pripomínajúc ho, týkajúci sa ho, jsoúci v jeho duchu: *máchovské verše*, *máchovská romantika*, *tradice*, *máchovský sborník*. Iné spracovania predstavujú výklad redukovaný o/na niektorý z významov, na druhej strane však prípadne obohatený o iný aspekt. Pri adjektívach s lexikalizovaným významom, resp. so smerovaním k „fixovaniu“ istého typu významu sa s pomocou synonym, resp. opisne tento význam v slovníku zachytáva. Taká tendencia je zreteľnejšia pri adjektívach tvorených od mien mytologických, zmýtizovaných a literárnych postáv ako „typových obrazov“, spracúvaných často aj s (deproprializovaným) vlastným menom porov. napr. podanie adjektíva *švejkovský* a súvzťažných slov v SSJČ; SSJ z tohto radu zachytáva (len, ale predsa) substantívum *švejkovina* (v slovenskom textovom materiáli máme doložené aj adjektívum *švejkovská recesia* a adverbium *niečo švejkovsky krásne*). Výkladové slovníky iných jazykov sa pokúsili „zachytiť“ napr. aj význam spomínaného adjektíva *kafkovský*, odkazujúc vo výkladoch na atmosféru absurdity, strachu a pocitov bezmocnosti asociovanú s dielami F. Kafku. Ako jeden z pokusov zachytiť výrazové možnosti, ktoré toto prídavné meno s komplexom špecifických asociácií dáva súčasnému človeku pri opise „stavov sveta“, možno odcitovať výklad adjektíva *kafkiano* z talianskeho slovníka (Enzo La Stella: *Dizionario storico di deonomastica*. 1984, s. 120) aj s upozornením na fakt, že F. Kafka sa tu uvádza ako „český spisovateľ“: „Nepokoj a odcudzenie človeka nášho storočia utláčaného abstraktným neludským a byrokratickým systémom účinne synteticky vyjadruje naše *kafkiano*, ako aj francúzske *kafkai#en* a anglické *kafkian*, podľa tém, ktoré český spisovateľ F. K. rozvinul v mnohých svojich dielach, medzi ktorými uvedieme *Proces* a *Zámok*“.

Špecifický typ kultúrne viazaných slov, aký predstavujú sledované prídavné mená oscilujúce (v jednotlivých prípadoch v rozličnej miere) medzi textovým a lexikónovým statusom, pri svojom pozoruhodnom textovom živote a výrazových danostiach, vypovedá, ako som sa pokúsila v príspevku naznačiť, okrem iného aj o „nadmárodných“ (konkrétne napr. aj česko-slovenských) kultúrnych väzbách; lexikografii kladie otázky, na ktoré musí nájsť koncepčnú odpoveď každý výkladový slovník (napr. aj pripravovaný viacväzkový slovník súčasného slovenského jazyka).

Literatúra

- ARUŤUNOVA, N. D.: Jazykovaja metafora (sintaksis i leksika). In: *Lingvistika i poetika*. Moskva, Nauka 1979, s. 147–173.
- ARUŤUNOVA, N. D.: Toždestvo ili podobije? In: *Problemy strukturnoj lingvisti-ki*. 1981. Moskva, Nauka 1983, s. 156–249.
- BUZÁSSYOVÁ, K.: Kontaktové varianty a synonymá v slovenčine a češtine. *Jazykovedný časopis*, 44, 1993, s. 92–107.
- BUZÁSSYOVÁ, K.: Spätná väzba medzi slovtvorbou a textom. In: *Fungovanie jazykových prostriedkov v texte*. Nitra, Vysoká škola pedagogická 1996, s. 11–21.
- DOLNÍK, J.: Obsah, pojem a lexikálny význam. *Jazykovedný časopis*, 33, 1982, s. 11–19.
- DOLNÍK, J.: Lexikálna sémantika. Bratislava, Univerzita Komenského 1990. 303 s.
- DOLNÍK, J.: Lexikálna sémantika a onomastika (K otázke významu vlastných mien). In: *X. slovenská onomastická konferencia*. Bratislava 13.–15. septembra 1989. Zborník referátov. Ed. M. Majtán. Bratislava, JÚLŠ SAV 1991, s. 209–214.
- DOLNÍK, J.: Forma a význam vlastného mena. *Slavica Slovaca*, 30, 1995, s. 105–111.
- HOFFMANOVÁ, J.: *Stylistika a...* Praha, Trizonia 1997. 200 s.
- MARTINCOVÁ, O.: Okazionální pojmenování v češtině a slovenštině. In: *Slavica Pragensia XXX*. 1987, s. 85–91.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: K synonymii v esejistickom texte A. Matušku. In: *Textika a štylistika*. Ed. Jozef Mistrík. Bratislava, Univerzita Komenského 1989, s. 181–186.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Metakomunikačné vyjadrenie ako indikátor jazykového vedomia. In: *Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie*. 1. Zost. V. Patráš — P. Odaloš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 87–96.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Vzťahové adjektiva v slovenčine. (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov). Bratislava, Veda 1993a. 204 s.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Desubstantívne adjektívum a text. In: *Text a kontext*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Prešov 18.–19. novembra 1993. Zost. F. Ruščák. Prešov, Pedagogická fakulta v Prešove UPJŠ v Košiciach 1993b, s. 34–42.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Propriá a depropriá vo výkladovom slovníku. In: *Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien*. 11. slovenská onomastická konferencia (Nitra 19.–20. mája 1994). Zost. E. Krošláková. Bratislava–Nitra, JÚLŠ SAV–VŠPg 1994, s. 47–51.

- NÁBĚLKOVÁ, M.: Slovtvorba adjektív v textových súvislostiach. In: Fungovanie jazykových prostriedkov v texte. Nitra, Vysoká škola pedagogická 1996, s. 37–47.
- NÁBĚLKOVÁ, M.: Okolo adjektívnej metafory. In: Pange Lingua (zborník k jubileu V. Krupu). (v tlači)
- NĚMEC, I.: Obrazné výrazy a jejich lexikalizace. Slovo a slovesnost, 48, 1987, s. 110–123.
- NIKITIN, V. M.: O semantike metafory. Voprosy jazykoznanija, 1979, č. 1, s. 91–102.
- PIŤHA, P.: K popisu prívlastňovacích adjektív. I.; II. Slovo a slovesnost, 52, 1991, s. 4–9; 81–88.
- RICOEUR, P.: Teória interpretácie: Diskurz a prebytok významu. Bratislava, Archa 1997. 135 s.
- Slovník slovenského jazyka. I.–VI. Ed. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959–1968.
- Slovník spisovného jazyka českého. I.–VIII. Ed. B. Havránek. Praha, Academia 1960–1971.
- ZEMAN, J.: K přijímání slovenské kultury Čechy po rozpadu Československa. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 182–186.